

Волинь *)

Роман-хроніка у 3-ох частинах.

ЧАСТЬ I.

Куди пливе та річка?

Батько корчує пні за лісом на вирубі, гей би не заважали вони на тому шмату такого дорогого поля. На новині гарне просо ростиме, а опісля пшениця, але прокляті пні. Корчувати воно не легко, але хіба то батькові першина? Пять десятин ось тут, на яких росло ще перед парою років сотні тисяч дерев, викорчував своїми мозолями. А скільки деінде. Он там в Осовці, на чеських полях, на панських, на Тимошівщині.. Рве й рве, як бурелам який, а все то „щоб виросло просо, а опісля пшениця“.

А мати пішла до млина. Ось уже тиждень валяється там та гелетка і ніяк її не змолоти. Не диво, коли б далеко млин, а тож під боком по сусідськи, та що поробиш. Завізно. Хліба вродили, то кожний преться навперід борошном запастися, а там побачимо, мовляв.

Василь пас уже корови „на цілий день“, бо дні не аби які, а на Валах та паша не дуже вилягає. Не попасеш довше, то й молока не вичавиш.

Володько і Хвидот — ці лобурі... Їм що... Для них ще все готове прийде до рота. Куди його ще попхнеш, коли одному щойно від м'ясниць піде сьомий, а другому після другої Пречистої четвертий. Сиди на печі та носом підшмиргуй. Але хіба та дівтора всидить дома. Поки вештається на подвір'ю мати, доти і вони тут-кай-же, як курчата коло квочки жебоняць. Але бодай мати, або то на річку білля виколотати, чи до млина, чи на ярмарок, так і дітиська обоє котяться зараз куди небудь, бо кому його доглянути. Страхота — ота річка поблизу. Нещастя може що хвилі трапитись, бо коли б то його тільки й турботи, що дітиська.

Але Володько, Богу дякувати, лобур мозковитий видався. Хоронитися воно, хоч мале і шмаркате вміє, хотя одного разу мало-мало не дійшло до нещастя-страхіття.

Хлопчисько ото завше діло з огнем має. Чуть світає, ото встане (і де його та „охота“ береться) і, чи що „лемензнуло“ чи ні, бере меншого і волоче Бозна куди. Завше ото ліс для них, як бурян для курчат. Ото підуть туди ген у густу соснину на Михалкове до побережникової кантори і там десь цілий Бо-

*) Цим розпочинаємо друк тритомового роману молодого і здібного нашого письменника, який змальовує в яскравих красках життя-буття Волині перед світовою війною, в часі світової війни враз з її всіма жахливими страхтнями і після світової війни.

жий день без їдла і без сідла пропадають. „Ми, каже, мамо, огонь там кладемо. Назбіляєм тлуску, калтопель у побелезника накрадемо, а плисок доблий. Спецемо й їмо“. Це все Хвидот хвалиться, бо Володько, той би дістав такого „тлуску“ від батька, що й на задок не сів би.

Той прийде обмурзаний по вуха ввечері й ні пари з уст. Мовчить і тільки одні очинята сині-пресині та керпатенький носичок... Більше нічого й не видно у нього. Оченята розумні, полхливі і такі глибокі — „в кого воно таке вдалося, Господи. Бодай, хорони Пречиста, здорове виросло — люди будуть!“

Ото посунуться обоє в ліс, печуть там ті „калтоплі“; купа побережникової дівтори прийде. По цілому лісі огні, листя сухе палять, а репетують, що тобі показилися. Як безума голосять.

Отак раз заманулося бахурові (все Володько, а як-же) наложити огню ще над річкою. Йому прийшло бач на ум (Господоньку святий!), що добре було б замість картопель та раків напекти. Задумано — зроблено. Володько — до всього приводець, бере, чуєте, головешку з огнем і ото, чуєте, несе її аж до хутора. Ох, людоньки! Беріг, чуєте, бо на полудневому від хутора боці, а по дорозі заманулось халамидникові ще взяти з клуні оберемок пшеничної соломи на роспал. Один Бог захоронив, бо бахур просто з головешкою до клуні. А тамже солома, лова, сіно. Хвидотисько (штанинята йому спадають і по заду кляпають та на п'яти зсовуються, а бруднізна сорочина ворочком з-заду вилазить) й собі за ним сунеться, носом підшморгує, сопе, та що хвилі кулачком підтерає сопляка. Володько ще зі стіжка заставив його соломи насмикати і то стільки, що мале ледведле обняло той оберемок рученятами, випнувши при цьому далеко і смішно живота, сопучи носом та плутаючись у спадаючих штанях.

Так і до берега річки добралися. Багаття раз-два і готове. Сухий верболіз як стій з соломою спалахнув і затріскотів. Два кроки річка. Правда, не глибока, але все таки. Пораж осіння, сухо правда, але верби, як кури весною, піря своє позолочене скидали, а вода дзюркочучи на закрутах відносить та відносить їх кудись туди, ген; далеко.

Вітер досить уже холодний, а сонце червоне та велике сховалось за млин. Дітиська ноги босі й зашкоруплі гріють, лаять по куцах, збираючи трусок та все дурного Хведота, що нічого знайти не потрапить, лають. Вже хлопцеві, мовляв, четвертий, а принесе якусь одну ломачку і чваниться. Дурний, дурний. Другим разом і зовсім не візьме такого зі собою „огонь класти“.

А Хвидот аж зі шкіри вилазить, старасться. Не винен же він, що в нього штанинята такі спадаючі, що в куцах на якийсь сторчан ворочком сорочки зачипився, впав, носа розбив, та й сорочину розпанахав. І сльози вже йому бренять в очах і кров змішана зі сопляком поволі сочиться з носа, а тут ще й працювати. Ні. Володько рішуче не знає, що то таке милосердя. Йому тільки роби та й роби, щей лається. А як йому не

ляються? Чиж він винен, що той Хвидотисько така нераха? Сорочку роздере, носа розібе, у воду, чи грязюку влізе, — сам зробить, а хто за те відповідай? Ясно, хто. Володько. Ти „до всього приводець“ ти й відповідай, ніби то він винен...

До того ще й їсти хочеться, бо картопель сьогодні не вдалося спекти, а раків... Та де його в біса тих раків. Вони, як на злість, кудись у глибокі нори позалазили і попробуй, витягни його звідтіль. Як ущіпне клешнею за палець, то не милі тобі циганські діти, ніто що раки.

Огонь всетаки палахкотить і це принаймні до деякої міри полекшує прикре становище. Вони вигрівають свої „ручиська та ножиська, що на них, хоч гречку сій. Попробуй, обмий їх. О, Господоньку, Господоньку! Коли б ти мені хоч одну дівчинку подарив, а то все бахурі та бахурі“ — І чого ті мама нарікають на нас? — думав Володько, дивлячись з уболіванням на свої дійсно непоказні ноги. Але все таки вони „ніякі ножиська“, а звичайні маленькі ноги. А те, що порепані. Відомо. Коли б він мав „чобітки“, не порепалися б. Просивже він, щоб йому чобітки купили. Просив. Значить, чого сваритись.

Сонце таки геть за млин сховалось. Студить вітер і все щільніше та щільніше до всього протискається. Ще, правда, верхи дерев „мов золотом озолочено“, але що їм там до того золота. Хай собі озолочуються. Краще б вони не озолочувалися, а було тепло. Краще б не було небо таким безбарвним. Що це за небо, дійсно, ніби камінь який. Ні голосу в ньому, ні барви. Тупе якесь.

„Ні, краще я не полізу вже за раками. Ну то щож тоді? Йти до дому? Кидати „огонь класти?“ Довгий, довгий і скучний під оком сердитого, напрацьованого батька вечір і ще такаж довга ніч. І це вже все? І чого, дійсно, ті тато завше приходять такі напрацьовані? — Хвидот! Не тич так своїх ніг у огонь. Попечеш, а мама скажуть, що я навмисне тобі попик — додає голосно й суворо.

Хвидот аж здригається, шморгає голосно носом і значно відсовується від огню. Після глянув боязко і нерішучо на Володька, але той вже „про таку дурепу не думає“. Він он обмозковує нові пляни, які раптом виникли в його голові. І виникли вони у нього, дивлячись на воду у річці, дивлячись, як та вода пливе, як вирує. Он пливе гурточок вербових листків. Провів їх очима і хочеться знати, куди то вони запливуть, де спиняться. Он ще якісь ломачки пливуть. Он кусочок тріски. Мабуть з млина Пепін укинув, коли бавився — думає. Тріска поплила. Плюнув у воду і та маленька біленька цяточка його слини також поплила. Все пливе. А коли б він так та кинув свого кашкета? Поплив би? Мяу... Напевно поплив би. Еге, коли б то він попробував та вкинув кашкета. Дали б то йому тато кашкета. Не дурний він.

Але куди пливе та вода, та ціла річка? І Володько стоїть над річкою, заклавши за спину руки, стоїть і вдивляється у чисту,

якусь жовтовату воду. „А щоб то, коли б отак піти за водою. Куди б його зайшов? Га? Отже тут ось навколо Лебедщина зветься. А там далі, де невидно і де сходить літом сонце, село Лебеді. Там мусить бути вже те море, про яке якось раз натякали тато при розмові з Лукіянчуком. Ні. Там не море. Там є став. Тож Лукіянчук і оповідав колись: — ото, казав, я ще зовсім маленьким був, ось як отой — і показав на мене. (Хіба я такий маленький?). Батько мій не то, щоб рибачив. Ні. Але з покійним Юзьком візьмуть, бувало, сака і отак під вечір ідуть. Далеко щоб там йшли, Боже борони... Ось дійдуть до Климової сіножаті. Там саме вир. Батько заложить сака, а Юзько з бовтом рибу й раки гонить. Поки викариш люльку, у саку — аби, Боже помози, витягнув. Повно. І Лукіянчук при цьому без очевидної потреби спльовував, а Володько не пропускав ні одної рисочки з виразу його поморщеного, старого, безбородого чомусь обличчя, і пожирав кожний тембр розважливого з просюсюкуванням голосу. — „На ставу, каже, нашому лебеді кублились. Тому й село Лебеді прозвали. Вийдеш ранком, а вони з-під туману впливають. Ех!.. — і в цьому „ех“ Володько чув стільки чогось, що дійсно тільки й можна було „ех“ сказати. „Минулося все. І куди воно його, дійсно, все дівається? Ну, скажемо, риби, рака, лебедя не стало. Люду — сарани, значить, приросло, виловили, вистріляли. Але ж річка? Де ділась річка? очерети? стависько? То ж то бувало, як оком глянеш, гонів на триста пуща одна. Одні лиш „бугаї“ кричать, та дикі качки рокотять“.

Володько підходить кілька кроків далі, де „три верби схилилося“ і то так, що по них лебедські пастушки, воюючи з дерманськими „на другу сторону“ перелазили і нераз за цей перелаз діталось і тим і другим. Верби старі, обчовгані, сучковаті, горбаті, ніби столітні баби. Під ними вир. Вода добігає до схиленої верби і щоб плисти далі, мусить здушитись відплисти крисину в бік, на право, закрутитись там і, вилізши, плисти вже свобідно далі.

Там повно листя, сміття всякого, піна, що нагадує велику брудну мухомору. Володько підходить, закачує по коліна колошні і лізе на похилену вербу. Хвидот, зобачивши таку комбінацію, кидає огонь і забувши, що має на Володька гніватись, підходить і собі до верб і на обличчі страшно безпосередній вираз зацікавлення з'являється. Володько ж нічого. Зійшов на вербу (і як він холепа не боїться), присів на вшпиньки і без слова задивився у вируючу воду. Сидить і мовчить. Він дивиться у вируючу вже не жовтовату, а майже темну воду, дивиться і дивується: „як то воно так? Чому то тепер не має вже того „рака та риби“? І невже не має? Ні, ще є? Он видно, де мільна, леньки пробігають... Он там вюни. Так. То є вюни. Вони вюнки і слизькі, що їх дудки в руці втримаєш. Виховзне і плиг у воду. Он ще і рак такліньки, ніби йому вже так дуже обридло все, як дев'яностоштилітньому дідові Рачинцеві“. (Тут то діда Рачинця Володько пригадав. Він, бувало, ночував у них, смородив дуже своєю

з довгим, брудним чубуком люлькою. А дійсно збіговисько. Рак і Рачинець). Все це, думає малий, все таки ще є. Але чому не має вже лебедів? Де вони ділися? Чого змаліла річка? Де ділися ті очерети, стависько, верболози з бугаями та дикими качками? Не має вже тут нікого, хто б саме закидав... Помер старий Лукіяччук і старий Юзько. Юзька ще Володько тришка знає. Але Лукіяччука ні. А що то буде далі?.. — І Володько чує, що ноги йому в колінах терпнуть, а вставати не хочеться. Все хочеться дивитися, як вирує вода, як бігають у ній леньки та вюни, як повзають раки. Хочеться надивитися на ту воду, бо хто знає. Може вона вся кудись витече звідсіль. Куди то вона витікає?

— Хвидоте — не відриваючи зору від виру водяного, гукає Володько.

Хвидот, здригнувся, бо не чекав такого, шморгнув голосно носом і відповідає:

— Що...

— Знаєш ти що?...

— Не знаю, ні...

— А забожись, що не будеш плакати, то скажу.

— А ти не сказеш мамі, як бозитимусь?

— Дурний ти. Щоб я мамі казав. Божись.

— Йбо не буду...

— Що ти не будеш?

— Плакати...

Володько глянув на Хвидота з виразом: „чи можна то й твоїй божбі повірити“. Бо вигляд останнього рішуче був неважний. Щоки брудні. Позасихали на них потоки сліз. Носиня червоне. Очі смутні. Всетаки Володько встав і промовив:

— Давай, Хвидоте, ми підемо отак... Знаєш? Отак туди до Лебедів... Як річка пливе. Добре?

— Давай підем — згодився Хвидот і навіть підбадьорився. Він щеж не забув, „що другим разом Володько не візьме його огонь класти“.

— Ми, добавляє Володько, побачимо, куди пливе та річка. А в Лебедях став великий. А на ставу лебеді... Знаєш ти, що то лебеді?

— Ні. Не знаю.

— Такі, як гуси. Знаєш?...

— Мгу. Гуси знаю.

— Ну то ходім.

Володько бере за руку Хвидота і оба йдуть. Йдуть на схід, просто по річці. Що їм до того, що сонце сховалось, що огонь їх залишається і вітер розвіває горячий присок, у якому б можна вже щось пекти. Що їм до того порожного, півдикого, безлюдного, з річкою, лісом і багном оточення, яке покрите кам'яним, холодним безбарвним осіннім небом? Вони мають ясну ціль. Ціль болюча і досягти її за всяку ціну мусять. Воно то було добре йти, коли б річка не робила отих колін, отих поганих закрутів. Але на тих закрутах часом буває дуже цікаво. Там завше

росли кущі верболозу та вільшини. В кущах трапляються ожини і ними можна поживитися. Часом птах якийсь зірветься і відлетить туди кудись до Заставської соснини. У закручах вирує вода і там найбільше риби та раків. Там Василь колись витягнув з нори якогось вужа замість рака. Володько на те, щоб стромляти руку в нору, ще не ризикнув.

Йдуть, втомляться, стануть, або на вшпиньках присядуть, щоб на мокру землю не сідати, посидять, подивляться один на друго, підбадьоряться і знов ідуть. І коли вже відійшли так далеко, що хата їх заховалася за кущами й її не було вже видно, почало сутоніти. Володько перший, звичайно спохватився, став, щось міркував, але що, то Хвидотові до того зась. Він міг лишень, роздявивши рота, дивитись братові у вічі, боючись навіть запитати, що той міркує. А міркував він, чи не варто часом їм пляни свої залишити і поки ще не пізно вернутись до дому, бо тут вже „прочуханом“ пахне. Дивився наперед. Річка там, кущі, ліс, болото і більше ніякого біса. Ні села, ні ставу, ні лебедів. Назад. Далеко і незручно. От, коли б воно вдалося отак якось просто через болото від річи пересунутись на поле. Там дорожинка, сухо, а там вже й хата не загорами. От як його лишень через болото? Коли б принаймні не той розлізлий плаксун.

І він, не питаючи далі Хвидота, круто міняє свій хід у північному напрямку, а за ним поліз і Хвидот. Вневдовзі опинились вже вони серед такого трясовиння, що хоч сядь тай плач. Ні сяди ні туди. Скачуть з кички на кичку, з-під кожної прискає і то така брудна, гиржава вода. Ноги по коліна і вище грузнуть. Про одяг вже й не говори. А тут вечір, як нанявся. Тьма так нагально залягас, ніби їм нічого більше й робити, як цих нещасних, хоробрих мандрівників страхати. А холод який. Вітер ніби сказився, стриже. Аж кров холоне. Володька сам ледве, ледве вже лізе, а тут ще і Хвидота мусить тягти. Цей вже встиг пару разів корчака показати і вся його незавидна постать уявляла з себе найсумніше в цьому роді видовище. Ні обличчя, ні очей — нічого не розбереш. Суцільна пляма багна. Але присягу свою мірно тямить, хоча плач давно йому більше догаряє, ніж все інше взявши його докупи. Волочеться, падає, встає, знов йде далі і терпить. Але видно всьому кінець буває. Прийшов він також і Хвидотовому терпцеві. Володько вже давно це помітив і з завміранням серця чекав вже всього останнього найгіршого. І воно прийшло. Хвидот спіткнувся, полетів нірчака в багнуку, вгруз в багно і руками і ногами і так розхлипався, що поки Володько вилазючи з останніх скромних своїх сил, встиг його звести, той ревів уже на цілий луг.

От — тобі йна. От і повір другий раз, як хтось божитья. Став Володька серед болота і руки розвів. Що його дійсно? Ніто далі якось мучитись і повзти по болотяних кичках, ніто і собі прилучитись до Хвидота і вже спільними зусиллями розпочинати справжній концерт. Безперечно, він визнає тут свою вину. Це він, „до всього приводець“, виманив сюди того „кордупеля“. Алеж,

хто б міг сподіватися, що він так безбожно зламає божбу і ви-каже себе такою бабою. Всі, які тільки мав аргументи, для втихомирення Хвидота, були мов горох об стіну і той ревів далі. Нарешті він схвативсь останнього.

— Цить! Чуєш? Цить, кажу тобі.

Хридот реве.

— Цить! — кричить Володько. Тиж забожився.

Хвидот реве.

— Ну чекайже. Дадуть тобі мама. Я скажу, що ти божився, божився — виговорив Володько через плач.

Останнє вплинуло просто таки чудесно. Хлопець миттю перестав ревіти. Оте „дадуть тобі на“ і „скажу, що божився“. Боже! То цеж дійсно... Що може бути гіршого, коли він присунеться отакий до дому, а до того ще з таким страшним злочиним? Ні, Володьку. Він краще вже мовчатиме, аби вже мамі не казав. Але йому дуже ноги померзли й усе мокре.

Це обох їх підбадьорило і Володько був цілком задоволений зі своєї видумки, мовляв „обдурих дурня“. Він би й так ніколи не сказав матері. Хібаж він не знає, що все це на кому іншому не скоїться, як на ньому самому. Одначе сьяк-так поволі вилазили от-от на дорогу і вже при самому полі, де болото було найбільше почався знов плач і то вже обох. Перший, як це не дивно почав Володько, а за ним підтягнув і Хвидот. Колиж вилізли на дорогу, то вже краще булоб і не вертатися в такому вигляді до дому. Володько аж тепер зважив усю суть задуманої ним мандрівки ясно зрозумів, що для нього виллється вона більш ніж погано. Він більш ніж переконаний, що дістанеться йому це від мамі. І головне за що?

І з виразом глибокого і несправедливого ображіння, тремтячи від остраху та холоду, вів він по ночі за руку ледви живого свого товариша недолі і гірко, гірко потихеньку плакав у душі, стискаючи голос, а лише одні сльози струмами невгомно і нагально лилися з його синіх, глибоких оченят.

Пізно, пізно, мокрі, голодні, холодні присунулися до своєї хати. Хвидот уже не плакав, а лише сам Володько. Хвидотові, видно, навіть шкода було його. Він витріщав на Володька очі і дивувався: чого воно плакати, коли дома. В тому болоті. Там інша річ.

Бідачисько нерозумний! Не знає він, що для Володька біда лиш наступас. Що, дійсно Хвидотові? Мале, дурне. А от... — старий. І допеклож йому не раз же старшинство. Скільки то за нього доводиться „невинно“ терпіти. Він ще не був у хаті, а відчував уже гостро і дошкульно, на своїй задній частині щипливі дотики батьківської знаменної, якої він у вік не забуде, попруги.

Але коли увійшли до хати, то там було темно і видно нікогісінько дома. Значить, поки що ще гаразд. Роздумувати ніколи. Швидко, не миючись, не витираючись, подерлись обоє (Володько ледви висадив Хвидота) на найпевнішу захистницю покривджених

дітей, недоступну їх фортецю — піч. Сиділи там обидва під лежачом на горячому черніні і лише зрідка, несміло підшморгували носами. Володькові все ще тікли сльози по щоках, рясні солоні сльози, в'н підлизувався язиком, щоб не робити зайвих рухів, а разом з тим шуму.

Сиділи так з чверть години, заки прийшла перша мати. За нею скоро і батько увійшов.

— Боже, боже! І де ті дітиська ото полізли? Тяженько мені та нудненько мені! Ото залізли може в багно, матінко Божя, хорони. — турбувалась мати. А батько мовчав. Засвітили лямпочку. Мати не вгамовувалась і квоктала далі...

— Ото вже так не може далі... І чому ти того лобуза, отого старшого (знов старшого! Володькове серце скікнуло в п'яти) не випариш? Деж чувано, деж видано, щоб у таку пору та не було дома дітей.

Батько ні пари з уст. Тяжко сів коло столу на лаву і сперся на стіл, закинувши поперед настільника, щоб бруднізними рукавами не замазати. Ні очей, ні рис його обличчя при такому мізерному освітленню розібрати годі. Але одна вперта мовчанка, на такеж вперте квокання старої, казала аж надто вимовно про все, що діється в його твердій мужицькій душі.

— І чого ти мовчиш? — чіплялася мама. Хоч би пішов куди. Я он обігала цілий ліс, аж до Лебедського порубу, на лузі була, у млині... От, горе моє!..

Батько сплюнув. — От, каже, твоя наука, вилазить на верх... Я що... Хіба я знаю, що маю з ними робити. Коли ти вчиш дітей непослуху, то й маєш, — Вчиш, вчиш. Недопікай мені тим, вчиш. Хто його в повітря лихе вчить.

— Ага. А як візьмеш попругу, щоб перетягнути котрого (Ого. Добре вам перетягнути, думає Володько) через спину, то галасу на цілу околицю наробиш. Тепер маєш. Як десь усунуться у річку, тоді бачитимеш.

Але всетаки батько звівся і сказавши „чортова спина болить“, наложив свого заялозяного кашкета на лисину. Видно збірився кудить пішо.

Володько довго і хоробро змагався з налягаючими спазмами плачу у горлі. Довго ціпив зуби і тримтячі свої усточка тулив як міг, щоб голосу не пропустили. Лише горячі сльози чомусь котились безупинно і все нагальніше та нагальніше. Але коли батько вже був коло дверей і взяв за клямку, щоб вийти, не втримався, захлипав і як труба заревів голосно і від щирого серця та сумління. За ним поспішився і Хвидот. Дружній, без домішки нещирости, плач розбавив тишу, виповнивши собою до кінця хату.

На щастя, на цьому й закінчилось. Василя ще не було дома, а батько, видно, так був наморений, що йому не тільки свої, а й циганські діти, не на умі. Він, видно, зрадив, що не потрібуватиме йти їх шукати, але всетаки вийшов з хати, ніби то, „щоб до хліва заглянути“. А мати, звісно мати. Лемент під-

няла, зтягнула обох з печі, і патраючи, ніби курчат зарізаних, додаючи при тому найдивовижніші прислів'я, почала з них „оте дрантисько“ стягати, та „ножиська, ручиська“ мити, наказавши суворо-присуворо, „що як ви мені не їстимете, то я тас тутенька розтрясу і зараз спати марш“.

Вони обидва зробили те „зараз спати марш“. Зробили швидше, поки не вернувся батько. Краще вже хутчій з очей, поки лихо дрімає. Але спати Володько не міг. Глибоке і нерозгадне питання, куди пливе та річка переслідувало його й у сні. Снились йому кручі, вирі, раки, лебеді і безліч всякої всячини. Ні. Не міг він спати спокійно. Глибокі і уривні зітхання виривались з груденят хлопчини. Жах, бажання і ще щось незрозуміле витали над сплячим Володичком... Мати, лягаючи, глянула на дітей.

— Оті смаркачі,.. — сказала вона, перехрестила обох і прикрила теплою „дрантиною“ їх чорні, порепані з порозчепіреними пальченнями „ножиська“. Прийшов і батько. Він весь час мовчав. Роздягнувся, ліг на тверде леговище і заснув камяним сном...

Другого дня була неділя. Погода лагідна, м'яка. Рано батько виврався до церкви. Мати з Володьком підуть вже на „вечірню“ до монастиря, бо хто зварить обід? А церква не близько, верстов п'ять, у сусідньому селі Дермані.

Василь ночував у млині, не виспався, прийшов десь над ранком і ще спав, а опісля мав вигнати худобу...

Батько рано коням обрік дав, напоїв, заклав їм за драбину сухою, молодого очерету, підстелив, а після до церкви одягався. Мився він уважно. Тверді, мозолясті долоні, обмивав водою без мила, та толку з того мало. Не відмиєш же мозолів. Після гуньку нову одягнув, щільно підперезав її своєю попругою, взяв нового кашкета, який „от служить вже п'ятий рік“, що він при кожній нагоді всім пригадував, бо з доброго, мовляв, сукна; шурнув по ньому разів пару твердою щіткою, якою Василь глянтував нераз також свої „холяви — бутилки“ і урочисто відійшов до церкви.

Мати варила обід. Володькові зовсім нічого робити і він ламає голову, щоб тут йому розпочати. Він якось вимантив на двір Хвидота і першим, що вони видумали, це почали крутити кирата молотильки. Особливо захопився тим Хвидот, якому геть губились штанята, одначе це не зражувало його і він невгомно бігав навколо по манєжі за дишлем кирата. На це якось нарвалась мати, ну і звичайно Володько дістав кілька пляцунів. І так воно завше. Увесь ранок зіпсуто. Вчора очікував прочухана — не дістав. А тутка от нежданно й не гадало. Поплакав бідачисько малий, поплакав, звернув чомусь всю вину на Богу-душу винного Хвидота, заявив що „з таким нічого більше ніколи не гратиметься“, покинув його, а сам поліз на горище хати під стріху. Для нього це було місце схоронища і таємничих духів. Там було стільки всього цікавого. Особливо приваблювала його велика матірня скриня. От би заглянути туди. Там мабуть всякої

всячини. Тому то мама й не пускають до неї нікого. Он яка здорова іржава, кругла, як кулак, висить колодка. Дудки таку відімкнеш.

Почуваючи себе невинно ображеним, він завше починав мріяти і то в такий спосіб, щоб все те, про що він мріє, було виправданням його невинності. Він наприклад часто мріяв, у що потім зовсім повірив, що одного разу „щось таке само зробиться“, а мати візьме та й все зверне на нього і за це його кріпко, намоченим путом вибе через плечі. Від цього Володько починає кашляти, харкати кровю, хиріти „так що хоче вмерти“. Мати знає, що то вона причиною його смерти, а тому дуже ним турбується, годує його... — „Ні, мамо, каже він. То не я то зробив. То само зробилося...“ Але далі він не може більше терпіти, щоб його за все бито і він воліє краще вмерти. Вмер же Пилип. Вмер і Петро. Хай і він умре. А тому він гордо відвертає і не приймає все, що дає йому мати „навіть булку з солодким молоком, і навіть цукорки, і нового купленого кашкета зі звздою“.

А може ні. Може він краще не вмере. Ага. Пригадав. Як дуже хотілось йому побачити на своєму життю царевого сина, котрий, кажуть, був однолітнім з Володьком; і навіть, здається, як міркувала мати, родився в той сам день.

Володько усміхнувся. Йому ніяково далі про це згадувати, бо позаторік одного разу, будучи у Дермані в церкві, він бачив драгуна і думав, що то сам цар. Це смішно, розуміється. Але тоді „він ще був малий“, тепер вже його таким царем не обдуриш. Однак всетаки не бракувало б зустрінути царевого сина. Дійсно. От, наприклад, кажуть тато, що по наших полях мають москалі маневри робити. Розуміється, де москалі, там і цар. А при цареві мусить бути і син його. Так, принаймні, чомусь був малий переконаний.

Міркувалось йому все просто і звичайно. Він собі бавиться. Робить з ломачок будинок, кидає кашкета, щоб після ціляти в нього „палюгою“ — шкандибає значить... Аж тут раптом над ним хтось.

— Добрий день, Володьку! — Оглядається. — Царів син. Одяг у нього ясний. Блещить усе. Гудзики у два рядки. Такий чисто, як на календарі намальований. — Щоки червоні, очі веселі, носик он як, ніби й не носик. Чистий, не замурзаний, не то, що у Володька.

— Дай Боже здоровля — відповідає Володько.

— Ти є Володько, Матвійв син? Правда?

— Еге!

— Ти, каже царів син, мені подобався. Візьму я от тебе до себе у палати. У мене місто, більше ніж Остріг... Був ти коли у місті?

— Еге. Був. У Мизичі. З мамою до олійні їздили.

— А хочеш ти зі мною?

— Щоб ні! — І Володько, розуміється, все „геть чисто“ розказав. І як його завше переслідують. І як його сьогодні мама

вибила зате тільки, що він „нічого не робив, а тільки Хвидот крутив кирата“.

Той розуміє його. Дає йому багато, багато грошей; купує йому „нові штани, кашкета з околушками та звіздою“, чобітки, ті довгожданні, вимріяні роками чобітки та шей з лякерованими холевками, як у Харитиного Ілька, або і ще кращі.

І тоді Володько прийде до дому. Виложить на стіл цілу купу грошей і скаже: „ось, хоча все мене всі не любили, били і сварили, але візьміть собі оце все“. Скаже це, а сам „будьте здорові“ піде собі на завше з дому. Ах, як тоді „вони“ шкодуватимуть всі, що його не знали, не знали, що він все хотів лиш добре робити, а його зате завше лиш били та били. Він думав, що то він кому купить. Батькові добрі чоботи — витяжки на три карбованці. Мамі м'яккі, теплі на зиму виступці, щоб ноги їй не приходилось на печі гріти... Але в той час почув різкий, розбитий голос:

— А де тебе нечиста сила носить?! Володьку, Володьку! А йдино, чмано замурзана, обідати.

Мати. Знов мати. Всі мрії, ніби тїнь, злиняли і розвіялись. Крути не верти, а треба злазити з горища, перед грізні очі батька, бо мати... Де там. „Вони не втримаються, щоб усього не розказати татові“.

Обтер вогкі очі кулачком, і хоча кликала мати якусь чману одначе він знав, що протестувати тут дарма. Встав і поліз по драбині у низ.

Одначе мати нічого про „Володькові вибрики“ не згадувала. Балачка велася навколо нових чуток, які колотяться між людьми. Кажуть, нібито „німецький цар хоче воювати на руського, бо руський цар не хоче дати німецькому хліба“. Дивно воно.

Володька це непокоїть. Як то так? Один цар воює другого. Такі багаті. Всього мають досить. Буцїм то й на правду німецький цар не має хліба. Щось це не дуже так“. Зрештою „хай прийде він до когонебудь та купить собі хліба“. Навіть хочби й „до нашого тата“. Наш тато мають усього п'ять десятин і ще мусять їх корчувати, а й то у них є хліб. А у німецькогож царя ціле царство“.

Між батьками з цього приводу почалася інша розмова і вони, Богу дякувати, забули згадати про „Володькові вибрики“.

* * *

Хутір Матвія знаходиться під невеличким пригорком, вкритим сосновим і мішаним лісом, проти сонця, над берегом невеличкої річки Лебедівки. Річка ця бере початок у Дермані, звідки три роки тому вибрався Матвій з родиною на куплені у Лебедського попа п'ять десятин і почав тут господарство. Воно то маленько того... п'ять десятин, бо до того добра половина з них ще під пнями, а з чверть під лісом, який належить остріжському жидові Таксарові. Та що вдієш? При бажанню та праці, по часі

можна ще дещо прикупити, щоб на кожного бахура хоч по дві десятині припало, наколи Бог не дасть їм більше дітей.

Купити то воно легко сказати, але купля та не з маком дається. От хочби й ці п'ять десятин. Він жеж женився ще у дев'ятнадцять літ. Дитячі й парубочі літа, проробив у дворі, то на Чехах, а після гірка, гірка праця вже дома „у гурті“ жонатим, при батькові й братах, бо залишив йому батько у спадщину всього три чверти десятини.

Аж на старості літ, як сивий волос показався, як злісіла голова, як ціла його здоровезна колись постать почала хилитися до долу, вдалося якось зігнати отих п'ять десятинок.

Оженений вже був вдруге. Перша жінка померла нагло і залишила двоє діток—Катерину і Василя. Та вже й від другої має також двоє: Володька і Хвидота. Найстарша донька Катерина від смерті матері жиє на хуторі у діда, а Василь пасе худобу.

Зросту Матвій великого... Постать його потужна, міцно збудована, „яких сьогодні вже немає“. Робота в його руках горіла. Ступить — земля гнеться. Ударить кулаком — довбні не треба. Словом, дуб-дубом мужик. Тому й начиння мусить він для себе робити по силі і по зросту. Чи то коса, грабки, граблі, вила, сокира, чи плуг — все „надійне“, не яка тобі напасть. Ого маленька і сухенька Настя, в години сварки обдаровувала його такими назвами, як: дуб, ведмедисько, слонисько. Все це, як нікому личило, лише Матвій відносився до всього з повним легковажінням. Йому це не догаряло.

Але де вже тепер та сила ділась? Меншає її, та що рік убуває. Висихає якось. Багато її випили, то трачка, то косіння, то корчунок пнів чи залізний півпудовий лом, з яким немало виважив на своєму віку каміння у дерманських каміноломнях. Сивий волос завчасу поспішився. Лисина над чолом все ширшає — розростає. Але все таки, „коли б Господь продовжив віку, то сили б ще поки старчило б“. А він щонебудь дітиськам припас. Десятинка друга не зашкодила б, придалася б.

Тяжкий корчунок. Тяжко дається той чорний кусень хлібська. А хоч петльованика мати, так вже добре лоба гостри. На новині то пшеничка, дай Боже, як росте. Вилягає. Але новини тієї мало, а до того корчунок живота рве та спину трощить. Скільки то йому в життю трапунків трапилось. Крижі зірвав — пролежав з півроку. Зашивали, гоїли, але воно то вже не ве. Трачкуючи з рештовань злетів — руку ліву у плічну вибив. Не вдавсь завчасно до лікаря, запустив, а рука криво зрослася і так залишилась нижчою від правої. Сутуловатим зиглядає, а це дається тепер при трацці та й при інших тяжких працях відчувати. Не „дійствує“ вже вона як слід, та й годі. На верху просто таки не може різати. По третє, скажений щенючок колись вкусив. Це мало, мало в сказину не перекинулось. Духторів ще тоді „таких спеціальних“ не було, так, хвалити Бога, дід один з Раковець знайшовся і зілляччам якимсь відпоїв. А то „ночами бувало спад в голову йшов“.

А яке то життя було колись. Гірко й згадати. Що то тепер діти наші знають? Бувало, коли „ще в гурті були“, то всю свою роботу польову й домашню — і жаття, і косінку, і оранку — все це завше ночами робилося. А день-подень у дворі, чи у чехів повзаєш та тягнеш грабки, чи пилку, а з тим і жили свої. Тепер ось наші бахурі і хліб, і до хліба — сала шматочок, вареника якого там, по неділях пшеничина... А бувалож... Пилки борошна, бувало, в хаті не було. Як є кусок хліба, то й добре. Натер цибулею, огірок як трапиться — покомлав і тягай далі. Як то народ видужував — то Господь святий знає.

— Бувало за турецької війни... Хм... (при цьому, як сидить, то обовязково засувається на лаві і ногу на ногу заложить і голосно носом повітря втягає). А треба знати, що зими тоді не ті, що тепер були. Як зима, то зима...

У 77-ім та восьмим роках. (Саме тоді ягнята пас, а зимою по злотову за день до маши в двір бігав). Хліба від мясниці бракнуло. Турецькими кукурузяниками харчувались, карбованець — пуд. Наїсишся тим пудом, коли дванадцять ротів у родині, то самі лежні. Одна мама покійничка, я, та старший Ялисей і заробляли. Решта пухли на печі та гризлись, як собаки. Довго шкребеться людина, поки трохи того... у люди вишкребеться.

Воно то й тепер. Ой дай Боже, трапиться яка десятина під боком. Не купиш — гріх. Великий вчиниш гріх, бо ще рік-два і за землею посвищи. В Сибір підуть шукати, а дітвора росте. А як його купити? Корови збудешся, а залишишся з ялівкою. Дітиська цілий рік без молока, а цеж звісно вже... Веприка позбудешся, знов таки за свіжину в святки забудь, бо хоч воно й запас у будні деякий і є, та все таки того не вистарчить на довго. Та нічого його не вдієш. Мус є мус. Воно то, чоловікові й стягнутися не пошкодить, коли пішло вже про придбання поля шматка. Витрусиш все. І хліб і до хліба, а сам цілий рік картоплю жуй.

Хіба, що карі лошаки продати та якісь дешевші, старші шкапки купити? Отак, аби снопа з поля стягти та заволочити його. А після, якось то буде. Хоча, що то значить — господар без доброї коняки? А мабуть таки прийдеться це зробити. Десятина поля напевно коло п'ять соток коштуватиме. О, то напевно. На це... Та хто його зрештою знає. Напевно прийдеться й корівки та ще й обидві загнати. Може карбованців стопятнадцять-двадцять можна буде взяти. За годовану льоху, як ще не спаде ціна.., ну, може карбованців сорок, а й то сумнівно. Та від заміни коней, яких двадцять рубликів перепаде. А пашня цього року відомо. Змокло все, поросло. Куди воно. Більш на півсотню ніколи не можна сполягати. До цього, як докинеш тих тридцять рубликів, які чоловік копійку до копійки складав, дітям від губ відривав, чобота ніколи людського на нозі не мав... Як зложити це все, ну то й може половинка потрібного набереться. Алеж це значить до сорочки стягнутись. А де другу половинку вишпортаєш? Хм... Легко сказати: двісті п'ятдесят

карбованців. А попробуй їх ниньки дістати. Чекає хіба до другого року? А дітиська тимчасом пухніть. Ростить, як поросята на картоплі. А після з такої дитини праці вимагає, сили від нього чекає. А про яку там лахманину й не згадує. Володько он вже світить колінками, а требаб щось дитині справити. Принаймні, як між люди вилізе. Хвидот то сидітиме ще пару зим на печі. От вже інша сторія з Василем. Чейже до школи лазить, ніяково, щоб дитина темною залишилася, а тутка і школа Бог відає де. Попотьомбай-но що дня милу туди та милу назад. Придється таки ликами запасатись та й постоли плести. Мусить переходити вже ту зиму і в постолах. Що подієш? Що при такій дорожнечі? І чи вистарчить для такого хлопця того чобота? Де там. Аби то ще воно обережно, обачно. Атож де тільки льоду шматок, то й ковзне. По храпі, по мокрому, після не обшкрабає чобота, не висушить. Там шкорбне, там шпирхне і чобіт як горить. У мене он (і він гордо показував при цьому на свої широконосі, тяжкі, на військовий зразок, чоботиська). У мене он третій рік чобіт, а ще дивись... Має він хоч одну латку? А там підметку, підобу, підлатаю і ще з рік виходить. Бувало, парубком ще був. Думаєте, бачив того чобота? Хм. Постоли. І родився мабуть в постолах. Як був який чобіт, то хоронив його тільки до церкви по роках п'ять одного. Теперже... Ще рік не минув. Дивись. То закаблук відлітає. То зуби щирить... Все на згубу, все на пропало“.

Так розважав старий. Розважав і міркував та все головою покручував. Все воно звідки не зайдеш, скрізь скупю.

Розважав він і сам з собою, вийшовши по полудні на поле. Воно ще скрізь стернилося, але подекуди, поля дбайливіших господарів вже й озиминою засіяні.

Настя з Володьком пішли „до батьків“, а звідти підуть на „вечірню“ до монастиря. Матвій довго бавився з Хвидотом, який дуже скидався на батька, „тільки такий крикун, як мати“, а після лишив його самого в хаті, а сам пішов поле та садок оглянути.

Садок той він оглядав і рано і вечором і завши, коли тільки мав вільну хвилину. Знав він його, як знає жид свою кишеню. Кожде деревце, кождий кущик, кожда врешті галузка в нім були йому знайомі. Все то його руками виплекано, все то виховано, все то очищено, все то опоряджено. Від світання до смеркання готовий він тут сидіти, але часу на то обмаль. Радо би він і бжолу тут завів та вона догляду потребує, а йому ніколи. Радів він, хоча десь глибоко в собі, якоюсь особливою Матвієвською радістю. Ніхто її не помічав і не помічав він мабуть і сам її, але радість та велика. Воно то й радіти було чого.

Пригадати тільки, як то, будучи ще в гурті, зносив він зі всіх усюдів дичечку до дичечки, школку зробив, тицяв їх там, заливав, оповивав і от тепер полюбайся. Пощипив сам, (ото, він ще потребує тамкогось) перевіз на хутір, зі садівником монастирським порадився і посадив деревця по людському. Не густо.

А сорти все які! Самі, можна сказати, найкращі: золоті, зелені та білі ренети. (Ці можуть довго лежати, гарно пахнуть і мають добрий збуток. Особливо зелені ренети). Після цеголки, яцківні червонобокі — солодкі, тарольки (ах, як пахнуть! А долежать часом до масляної). Виноградки. (Це не яблука, а щастя. Великі — пів хунта кожде). Зорі, довгощепи. Все це сорти зимові, до-рожчі. Лишні яблук Матвій не садив, бо „який з того толк“. Не продаси, а зсушити не встигнеш. Отак сюди-туди, облетить, побється, погниє... От ще райки з літніх, та й то ці вже більше осінні. Ці вже можна й продати. Папірівки добрі. Нічого ска-зати, але ніякого з них толку“. Дві всього і має їх Матвій у своєму садку. Грушок, як то для себе — досить. Цукрівки, варшавки, попаді. З зимових — хунтівки та бери. О, ці два сорти. Оце гру-шечки. За них можна часом грошики лупнути. Всього дерев понад сотню. Вже от під овочами погнулись. „Своєї хрукти до-волі вже, а цеж всього кілька років“. Тутже й шкілка при саді. Думка така, що садок розростеться і засадиться ціла підсоння десятина. Пригодиться колись.

Глянеш на таку працю — око радіє. Все на місці. Все ви-плекане. Огорожа одна чого варта. Найкращі для неї лати у Ле-бедському лісі вибирав. Навколо вишнями обсаджено. Ізатишно для саду і корисно. Великі вродять і продати навіть дещо мо-жна буде.

Так, то так. Але що то з тією діворою буде? Четверо вже їх. А хто може заручитися, що й ще одно не прибуде? Хоча Матвійові й під п'ятдесят та „баба“ його Ялина сім літ мо-лодша. Ну, по одній десятині кождому... Що то є? Починай кожда, дитино, з початку ту каторгу, яку прожив твій батько.

Добро, бувало, хоч лекше було прикупить, а тепер ціни на землю просто таки до неймовірності зросли, а по часі й ні-якої не стане. Брак землі — це бачить всякий... Оце повику-плюють уже останню, а то там, що у дворі ще пара сотень де-сятин? Що то є для такого, як Дермань на чотири тисячі по-двір — села? По клаптику розірвуть.

Матвій зупиняється за садком і окидає зором прилягаючу до його саду нивку либедця Григорчука. Ходять поголоски, що він її продати хоче. Думка про неї вже не виходить з Матвієвої голови, хоча ціна її мабуть куслива... О, куслива. Рубельків круг-лих з п'ять сотень закотить. Але не купити її, це значить краще не жити. Деж то видано. Під порогом, межа в межу. Поле ви-роблене, вигноєне, під сонцем.

І Матвій навіть пройшовся по тій, уже зябльованій нивці, розчавлюючи тяжким чоботом більші груди, ніби то вже його те поле. Порою навіть спиняється, щоб підняти якусь дернюку і витрусивши її з землі, викидав на межу. Земелька свіжа, па-хуча. Бабине літо по скибах поснувалось.

І коли Матвій зійшов з Григорчукової нивки і уважно за-нявся підпорою одної гіляки на щепі, яка занадто гнулася від

тягару овочів, в той час його поздоровив здалека хрипливий баритон чоловічого голосу.

— Помайбіііі..., дядьку Матвій!..

Матвій піднімає голову.

— Дай-бо-здоровля! — автоматично відповідає Матвій і побачив на своїм полі Григорчука. Миттю шибнула у Матвія певна думка: — ага. Приходить за поле балакати, а робить вигляд, що тільки оглянути прийшов. Григорчукові хотілося, щоб Матвій купив його поля з таких причин: по перше, може йому ціною краще солити, ніж кому іншому, бо „цеж під порогом“. По друге, „краще мати діло з порядним господарем, бо той і слово здержить, і грошей, хоч може готових і не має, то швидше роздобуде. Бо йому і у банку і у жида. Куди не кинеється скорше, ніж другим дадуть“.

Приходом Григорчука Матвій зрадив, але „при таких обставинах чоловік має степень свою знати та бути чуйним“. Він сам було нераз збирався скочити до Григорчука та не знав, як його краще того... А тут нагода сама допомагає.

Обидва зустрілись заклопотано, руку один другому подали і байдуже по жидівськи потиснули та почали, як то, мовляв, з погоди... „аж випогодилось, а тож таке лило“, при чому Матвій не забув заявити, що у нього „геть чисто пшениця у копах замокла і поросла. Хоч бери тай на гній викидай. А цеж уся цьогорічна надія була. Скрутно цей рік прийдеться. О, скрутно“.

— Що скрутно, то скрутно. Але якось то Бог дасть. Завертає назад Григорчук... Воно те саме в цілій окрузі, куди не глянь. Шкоди ті сльоти „дівствітельно“ наробили. Геть аж шапки в півкопах позеленіли. В самого мене п'ятнадцять кіп, як золото, пшениці... ну просто можна рахувати зігнило. А дивно, чому отой Сидір отам свого віска не забере? Чи то він хоче його вже за разом роскидати замість паринини, заорати та пшеницю сіяти?

— Хо-хо-хо!.. Мабуть. — Обидва коротко засміялись...

— Проходжу ото коло великого саду і просто мене аж оскома бере... — починає Григорчук. — А цеж Матвієва слаба струнка — садок. Ніби знає... От-то садочок. Ну, я вам скажу. За пару років ви багач...

Дерева, обсипані соковитими яблучками, струнко рядочками чотири сяжні одно від другого, біжуть з низу, від капустника до гори, мало Харитонового рівчика не сягають.

— По десять років мають оті... — похвалився Матвій.

— Дивна тут під садок земелька. Підсоння — зауважив Григорчук.

— А як виробиш та погноїш, то росте нічого — змягчував вартість земельки делікатний Матвій.

— Пшеничка, знаєте, тут як родить. Ох, як тут пшеничка родить. Повірите чи ні, а оця моя десятина (тут є ще кілька сяжнів лишніх отам те коло Харитоновго рівчака заглибисько, але то нерахується) їй-бо, вона... виж самі бачили двадцять кіп пшениці дала. А що за зерно. Змокло... Ото-то тільки... (Далі буде).